

TURKCHA MAROSIM NOMLARI VA ULARNING TARJIMASIGA DOIR

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-28-230-237>

DSc. Xayrulla HAMIDOV

TDSHU dotsenti,

Toshkent, O‘zbekiston

Tel: 90 960 06 23;

E-mail: hamidovx@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turk jamiyatining mustahkam ma’naviy ustunlaridan biri bo‘lgan marosimlar, ularning jamiyat hayotida tutgan o‘rni va ahamiyati, ularning tarjimasi xususida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *marosimlar, etnografiya, tilshunoslik, “Devonu lug‘ot-it turk”, turkiy qavmlar.*

АННОТАЦИЯ. *В данной статье речь идет о ритуалах, обрядах, которые являются сильными духовными столпами турецкого общества, их роли и значении в жизни общества, а также об их переводе.*

Ключевые слова: *обряды, этнография, языкознание, «Девону Лугот-ит Тюрк», тюркские народы.*

Abstract. *This article deals with rituals, rituals, which are strong spiritual pillars of Turkish society, their role and significance in the life of society, as well as their translation.*

Key words: *rituals, ethnography, linguistics, "Devonu Lugot-it Türk", Turkish peoples.*

Har Turkcha marosim (tören¹) nomlari turk xalqining tarixi qadar qadimiyydir. Zero, marosimlar har qanday jamiyatning mustahkam ma’naviy ustunlaridan biri bo‘lib, ularni ilmiy o‘rganish nafaqat jamiyatshunoslik yoki etnografiya sohalari, balki tilshunoslik va tarjimashunoslikning ham vazifasi hisoblanadi va ular jiddiy tadqiqot obykti bo‘lishi mumkin.

Marosimlar (törenler) bir tomondan jamiyatning mavqei, xalqning dini, tarixi va madaniyati, ikkinchi tomondan esa iqtisodiy ahvolini o‘zida namoyon qiladi. Marosimlar turli millatlar va inson jamiyatlarining diniy e’tiqodlari, madaniy saviyalari, urf-odatlariga ko‘ra farqliliklar namoyon

¹ Tören – marosim, tadbir, tantana.

etadi. Bu yerda jamiyatdagi ma'naviy qadriyatlarning ta'siri haqida ham so'z yuritish kerak bo'ladi.

Ushbu maqolada turkcha marosim nomlaridan bir nechtasi (*janoza* (*cenaze*, *yog*), *mavlud* (*mevlit*), *osh* (*aş*, *yemek*), *to'y* (*düğün*))ning etimologiyasi, ma'no xususiyatlari va ularning tarjimasini masalalariga e'tibor qaratilib, muhtasar xulosalar beriladi. Maqola uchun manba sifatida o'zbek [1] va turk [2] tillarining izohli lug'atlari, shuningdek taniqli o'zbek adibi Odil Yoqubovning "Adolat manzili" romani [3] va uning turkcha tarjimasini [4] olindi.

Islomdan oldingi davrlarda *janoza* marosimi turklarda *yog* (*yog*) yoki *yug* (*yug*) deb nomlangan. Bu so'z Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'ot-it turk" asarida "o'lik ko'milgandan keyin uch yoki yetti kun ichida beriladigan taom", *yoglamak* (*yoglamak*) esa «vafot etgan kishini yodlab, aholiga taom tarqatish» ma'nolarini bersada, so'zlarning tagida "taom tanovul qilish" an'anasi bo'lgan *janoza* ma'rakalarining umumiy nomi sifatida qo'llanilganligi ma'lum. Bu marosimning markaziy nuqtasi bo'lgan "taom tanovul qilish" an'anasi esa islomiyatdan ilgari amallarning bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi.

Turk tilida *janoza* marosimlarining nomlanishi barcha turkiy xalqlarda bo'lgani kabi umumiydir. Arab tilidan turkiy tillarga o'zlashgan *janoza* *cenaze* so'zining ma'nosi hozirgi zamon turk tilidagi lug'atlarda quyidagicha berilgan: 1. kafanlanib, tobutga qo'yilgan, ko'mish uchun tayyorlangan inson jasadi. 2. *janoza* marosimi.

Islom dini qabul qilingandan keyin esa undan oldingi davr an'ana va e'tiqodlarining asosiy qismi islomiy xarakter kasb etib davom etgan [5,465]. *Yug* (*yug*) marosimlarining asosiy maqsadi marhum xotirasini yod qilib, *osh* berish edi. Shu bilan birga bunday marosimlar marhum xotirasi uchun qilingan tomosha (namoyish)larni ham o'z ichiga olgan. Qolaversa, yig'i, yuzni yulish, sochni qirqish, ot choptirish kabi qator urf-odatlar ham *yug* (*yug*) marosimlarining tarkibiy qismi hisoblangan.

Janoza so'zi asosida turk tilida bir necha so'z birikmasi yasalgan. *Cenaze alayı* – mayitni ko'tarish marosimi, *janozani tamosha kiluvchi olomon*: "Onu bu kadar candan alkışlayan İstanbul, iki gün sonra çok derin bir üzüntüyle cenaze alayını izledi"- *Uni bunchalik chin yurakdan olqishlagan İstanbul ikki kundan keyin musibat ichida janoza olomonini*

tomosha qilib turar edi. Cenaze merasimi (janoza marosimi) va uning sinonimi bo'lgan cenaze töreni (janoza marosimi) birikmalarining ma'nosi: "janoza namozidan keyin qabristongacha bo'ladigan diniy marosim". Bir cenaze töreni için şehitliğe ilk defa gidiyordu – Janoza marosimi uchun shahidlar qabristoniga ilk bor ketayotgan edi. Cenaze namazi – janoza namozi: mayit dafn qilinishidan oldin musalla toshi ustiga qo'yilgan tobut qarshisida o'qiladigan namoz.

Umuman, turkiy xalqlarda belgilangan kunlarda aholiga *osh berish (taom tortish)* an'anasining islomdan oldingi davrga tegishli marosim bo'lganligini ta'kidlash joiz. Ta'kidlash joizki, "osh" (turkcha – aş) asl forscha so'zdir. Turk, o'zbek va boshqa bir qator tillarda "osh" so'zi issiq ovqat, taom ma'nosida qo'llaniladi. 1. Issiq ovqat. *ugra osh, xo'rda osh*. Sovchilarni yaxshi so'zlar va quyuc-suyuq oshlar bilan jo'natib, kelishilgan holda javob beradi (7). 2. Barcha turdagi ovqatlar. Oshing halol bo'lsa, ko'chada ich! Maqol. Elga bersang oshingni, erlar silar boshingni. maqol. Jon bo'lsa, jahon topilar, osh bo'lsa, uchinchi topilar (Maqol). 3. Palov. to'y va boshqa tadbirlarda katta qozonda pishiriladigan go'sht, sabzavot, guruchli taom. 4 etn. Marosim, ziyofat nomi o'zbekcha: qora osh, qiz oshi, xotin oshi, arvoq oshi, maslahat oshi. Yoshini yashab, oshini oshagan. Yerga oshatsang – osh bitar, oshatmasang – tosh bitar. maqol. Tabarruk qo'lingiz bilan [oshdan] bitta oshatingiz! [7]. Turkcha misollar: *Erken kalktım işime - şeker kattım aşıma; Buğday mısıra: "Aş ol, keş ol, hamur işine karışma" demiş; Avrat vardır, arpadan aş eder; avrat vardır, bulguru keş eder* va b.

Osh (yog) berish marosimi hozirgi paytda qozoq, qirg'iz, qrim tatarlari, qumiq, avar, no'g'ay va ozarbayjonlarda ham bo'lgan an'analardan hisoblanadi. Osh berishdan maqsad, turlari deyarli bir-biriga o'xshash taomlar, beriladigan kunlar, asosan, janozadan keyin uchinchi kun, yettinchi, yigirmanchi, qirqinchi, ellik ikkinchi kun, yil oshi ham bir-biriga juda o'xshab ketadiki, bu ham turkiy xalqlar orasida islomdan oldingi davrlarda e'tiqod mushtarakligi va ularning hozirgacha davom etib kelayotganligidan dalolat beradi. "Turkiy qavmlardan bo'lgan qumuqlarda motam uyi egasi "o'lik oshi" beradi. Cherkeslarda marhum dafn qilingunga qadar uy egalari taom tanovul qilishmaydi, faqat janozadan keyin to'rt kun un va yog'dan luqum pishirishadi. No'g'aylarda yettinchi

kun yog‘ qizdirilib, is chiqariladi va taom pishiriladi. Qirq va ellik ikkinchi kunlar marosim o‘tkaziladi. Bundan tashqari, payshanba va juma oqshomlari beriladigan taomlarning hidi marhum ruhi uchun zarur ekanligiga e‘tiqod qilinadi” [6,148]. Ko‘rinib turibdiki, turkiy qavmlarning bu mavzuda o‘xshash jihatlari talaygina. Masalan, o‘zbek xalqining bu borada boshqa turkiy xalqlardan ko‘proq qadriyatlari bor.

Yuqorida bildirilgan fikrimizni badiiy asardan olingan parcha vositasida asoslashga harakat qilamiz. O‘zbek adibi Odil Yoqubovning “Adolat manzili” romanida shunday bir jumla kechadi. Asar qahramoni Suyun burgutning dafn marosimi tasvirlangan jumlada o‘zbek xalqining urf-odatlarini, dafn marosimi bilan bog‘liq an‘analari aniq aks etgan: “*Suyun burgutni yerga berib bo‘lgach... dafn marosimining uchinchi kuni elga qora osh berildi*” [3,170]. Turkcha tarjimasini: «*Defin merasiminin üçüncü günü halka yemek verildi*» [4,209]. Parcha va uning turcha tarjimasida bizning diqqatimizni tortgan jihat ‘dafn marosimining uchinchi kuni elga berilgan ‘qora osh’dir. Tarjimon ushbu birikmaga unchalik e‘tibor bermagan va uni qisqagina qilib ‘yemek verildi’, ya‘ni ‘taom tortildi’ deb berib qo‘ya qolgan. Holbuki, adib o‘z asarida o‘tgan asrning 80-yillarida chet qishloqlarda marhum dafn etilgandan so‘ng marosimning uchinchi kuni elga berilgan ‘qora osh’ni ta‘kidlagan. Bu gapda “qora osh” deganda oshning rangi emas, o‘sha “qora kun”da berilgani uchun aytilishi tushunilmog‘i kerak.

“Adolat manzili” romanida ba‘zi frazeologik o‘xshatishlar qo‘llanganki, ulardan ham o‘zbek xalqida o‘lim bilan bog‘liq ba‘zi urflarni anglab olish qiyin emas. Masalan, romandagi ‘*To‘rt xonali katta uy, uy emas, qasr, go‘yo suv quyganday, go‘yo o‘lik chiqqan xonadonday jimjit*’ [3,6] gapidagi ‘go‘yo o‘lik chiqqan xonadonday jimjit’ metaforik birikmasi orqali o‘zbek xalqida oila boshiga tushgan musibat, uni insonlarning qanday qabul qilishlari obrazi tarzda berilgan. Mazkur o‘xshatishli ibora turk tiliga ‘*cenaze çıkmış gibi sessiz*’ deb muvaffaqiyatli o‘girilgan: ‘*Dört odalı koca ev, ev değil bir saray yavrusuydu, ama sanki su basmış, cenaze çıkmış gibi sessizdi*’ [4,7]. Xuddi shu romanda motam kuni, o‘zbek urf-odatlarini aks etgan yana bir jumlagacha duch kelamiz: ‘*Yo‘q, bu odatda uloqdan jo‘r qiyqiriq bilan qaytadigan uloqchilar to‘dasi emas, motam sukunatiga cho‘mgan ulkan olomon edi*’ [3,8]. Unda qo‘llanilgan ‘motam

sukunatiga cho‘mgan ulkan olomon’ metaforik birikmasi ‘sassiz-sadosiz, jimjit ketayotgan yuzlab otliq kishi’ demakdir. Ushbu birikmani tarjimon turkchaga ‘*matem sessizliğine bürünmüş koca bir kalabalık*’ deb o‘girib, asliyatga yaqin ish tutgan. Gapning tarjimasida esa quyidagicha: ‘*Hayır, bu genelde olduğu gibi uzaktan naralar atarak gelen müsabakacıların çıkardığı bir toz bulutu değil, matem sessizliğine bürünmüş koca bir kalabalıktı*’ [4,9]. Ta’kidlash kerakki, gapning birinchi qismida tarjimon bir oz erkin harakat qilgan. ‘*uloqdan jo‘r qiyqiriq bilan qaytadigan uloqchilar to‘dasi*’ birikmasi ‘*uzaktan naralar atarak gelen müsabakacıların çıkardığı bir toz bulutu*’ (o‘zbekchaga so‘zma-so‘z tarjimasida ‘*uzoqdan na‘ralar tortib kelayotgan musobaqachilar chiqargan chang buluti*’) deb tarjima qilinib, unda asl matndagi mazmun xiralashgan.

Asl nusxadan yana bir misol: ‘*Bibisora egniga ko‘k kiyib bir yil aza tutdi, keyin bir yildayoq qarib, munkayib qolgan qaynona, qaynotasi bilan rozi-rizolashib, xo‘jalik markaziga ko‘chib o‘tdi*’ [3,9]. Jumla turkcha tarjimada ‘*Daha sonra Bibisara matem elbiselerine bürünüp yas tutmuş, bir yıl kadar sonra yaşlı kaynana ve kaynatasıyla helalleşip kolhoz merkezine göçüp gitmişti*’ [4,10] deb berilgan. Asliyatdagi ‘*ko‘k kiymoq*’ metaforik birikmasining ma’nosi ‘aza tutmoq’dir. Bu birikma tarjimada ‘*matem elbiselerine bürünüp yas tutmak*’ deya ancha kengaytirib berilgan va buni ijobiy baholash mumkin.

Turkcha marosim nomlaridan yana biri *mavlud* (*mevlid*) hisoblanadi. Ushbu so‘z dunyoning ko‘p tillari, jumladan turk tiliga arab tilidan o‘zlashgan va u 1. *Inson tug‘ilgan joy*; 2. *Tug‘ilish, dunyoga kelmoq*; 3. *Tug‘ilish vaqti* ma’nolarini bildiradi Bundan tashqari, keyinchalik «Hazrati Muhammadning tug‘ilishini haqida hikoya qiluvchi nazmiy asar» ma’nosini ham ifodalagan [9]. Qolaversa, bu asarlar o‘qilgan marosimlar ham vaqt o‘tishi bilan *mavlud* (*mevlid*) deb nomlangan. Asosan, diniy-didatik mohiyatga ega bo‘lgan mavludlar masnaviy shaklida yozilgan va mavzularning mushtarak bo‘lganligi ma’lum: *Sesi de çok güzelmiş, haftada bir defa köyün kadınlarına mevlit okurdu* (M.Ş.Esendal) [2,1555]. Tarjimasida: *Ovozi ham juda shirali ekan, haftasiga bir marta qishloq ayollariga mavlud o‘qir edi*.

Mavlud o‘zbeklarda ham, turklarda ham bir xil bo‘lgan. Inson vafot etgandan keyin uning yaqinlari ma’lum kunlar yoki oylarda mavlud

o‘qishgan. Ayniqsa, turklarda janoza marosimlari doirasida mavlud o‘qish an‘anasi keng tarqalgan. Turklarda mavlud va uning tarixi borasida Turkiyaning G‘oziantep universiteti prof. Fuzuliy Bayot tadqiqot olib borgan [10]. Uning ta‘kidlashicha, turklarning islomdan ilgarigi davrlarda hayot kechirish tarzlari, urf-odatlar ana‘anaviy tus olib, islom dini qabul qilinganidan keyin ham saqlab qolingan. Bunday urf-odatlardan islomiy qonun-qoidalarga mos kelmaganlari vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib borgan bo‘lsa, ba‘zilari islomiy mazmun-mohiyat kasb etgan holda davom etgan, ba‘zilari esa tamoman yo‘qolib ketgan. Bunday taraqqiyot o‘zgarishlari turklar islom dinini qabul qilganlaridan keyin yoyilgan keng hududlar va bu hududlardagi ijtimoiy va iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlar ta‘siri ostida turkiy qavmlar orasida farqli shakllarda amalga oshib borgan.

Ölümün yedinci akşamında ölenin yakınları komşulara, dost ve akrabalara akşam yemeği verirler. Evde, sevabı ölenin ruhuna bağışlanmak üzere Kur’an ve mevlit okunur. Mevlit, Şair Süleyman Çelebi’nin yazdığı dini bir manzumedir. Allah’a dua ile başlar. Peygamberin doğumu ve hayatındaki mucizelerle devam eder. Mirac (göğe yükseliş) mucizesiyle bitirilir. Eserin aslı daha uzundur.

Ölümün elli ikinci akşamı ölenin yakınları komşulara, dost ve akrabalara daha fazla kişinin katıldığı akşam yemeği verirler.

So‘z borayotgan madaniy o‘zgarishlar ko‘proq turklar turmushida, ayniqsa, ma‘rakalar (janoza va undan keyingi marosimlarining o‘tkazilishi)da kuzatiladi. Islomdan ilgarigi davrdagi janoza marosimlari islom dini qabul qilinganidan keyin turli turk qavmlari orasida farqli shakllar olib o‘zgarib borgan. Bunday farqli o‘zgarishlardan biri Onado‘lida janoza marosimlarida islomdan ilgarigi urflarning islom diniga moslashgan shakl va mazmun kasb etganligini birgina Mavlud o‘qish marosimi misolida ham ko‘rish mumkin. Mavlud o‘qish marosimidagi ba‘zi an‘analar va ularning o‘tkazilishi sanasi, kunlariga islom dini qabul qilinishidan oldingi an‘analar ta‘sir etganligi ma‘lum. Ana shu nuqtai nazardan janoza mavludlari Onado‘li hududlarida islomdan ilgarigi davrdagi janoza marosimlarining islom dini qoidalariga moslashganligini ko‘rish mumkin.

Turk tilidagi *düğün* so‘zi quyidagi ma‘nolarni anglatadi. 1. Uylanish munosabati bilan o‘tkaziladigan marosim, tantana, o‘yin-kulgi. *Bir gün,*

araba ile Merdivenköyü'nde bir köy düğününe gidilecekti [8, 52]. Üstelik teyzem de köşkte düğün hazırlıklarına başlamış [8, 60]. 2. Cunnat to'yi (sünnet düğünü). **Düğün** so'zi ishtirok etgan, urf-odat va marosimlar bilan bog'liq so'z va birikmalar ham bor. Ular sirasiga **düğünsü** (1. to'y egasi, 2. to'yga aytuvchi odam; 3. to'y marosimi qatnashchilari), **düğünsübaşı** (to'y boshlovchisi, rais), **düğün alayı** (to'yga ishtirok etayotganlarning musiqa asboblari jo'rligida va olomon bo'lib yurishi), **düğün çorbasi** (to'y sho'rvasi, ya'ni go'sht, un, qatiq qo'shilib, ustiga qizitilgan yog' quyilib to'yda tortiladigan sho'rva turi), **düğün dernek** (uyulanish munosabati bilan o'tkaziladigan tantana, o'yin-kulgu), **düğün evi** (to'yxona, baxt uyi), **düğün hamamı** ("to'y hammomi", ya'ni to'ydan bir kun oldin kelin va yaqinlarining yegulik, musiqa, o'yin va tomoshalar bilan ko'ngilxushlik qilib yuvinib, tozalanish), **düğün pilavi** (to'y palovi; to'y oshi), **düğün salonu** (to'yxona), **düğün yahnisi** (past olovda serpiyoz qilib pishirilgan sersuyak qo'y go'shtidan kam suvli taom) kabi so'z va birikmalar kiradi.

Turk tilida **düğün** so'zi ishtirok etgan maqol, matal va iboralar ham talaygina: *düğün bayram etmek* (juda xursand bo'lmoq, bayram qilmoq), *düğün değil, bayram değil eniştem beni niye öptü* (ko'rsatilgan iltifotning sirli bir sababi bor demak), *düğün dernek hep bir örnek* (biror hodisa yoki ishning bir-biriga o'xshashligi), *(birinin) düğününde kalburla (elekle) su taşımak* (bir yordam evaziga bo'ydoq bir kishiga katta yordam berish va'dasi sifatida qo'llanadi), *Kambersiz düğün olmaz* (bir jamiyatda yoki bir ishga aralashishga juda qiziquvchi kishilarga yarim kesatiq, yarim hazil sifatida aytiladi); *düğün pilaviyle dost ağırlamak* ("to'y oshi bilan mehmon kutmoq", ya'ni birovning hisobidan birovni mehmon qilmoq).

Turklarda bir necha yuz yillik tarixga ega bo'lgan yana bir urf-odat, an'ana bor: nikoh to'yidan bir kun oldin ayollar bo'lg'usi kelinning qo'llariga, barmoqlariga xina qo'yishadi (**kına yakmak – xına yoqmoq** degani, qo'lga, barmoqlarga xina qo'ymoq degani bo'ladi). Ushbu an'ana **kına gecesi** (xina kechasi) deb nom olgan.. O'sha kecha kelin uyida o'tkaziladigan *qiz bazmi kına gecesi* (so'zma-so'z: xina kechasi) deb nomlangan. O'tgan asrning 60-70 yillarida O'zbekistonning ba'zi janubiy tumanlarida ham xina kechasi bazmi o'tkazilib, kelinning o'rtoqlari, yosh juvonlar kelinning qo'llariga xina qo'yishib, o'yin kulgi, xushchaqchalik qilishgan. Bunday kechalar *xinovandon* deb nomlangan.

Xulosa qilib aytganda, jamiyatning mustahkam ma’naviy ustunlaridan biri va xalqining tarixi qadar qadimiy sanalgan turkcha marosim nomlari semantikasini o‘rganish nafaqat turkiyshunoslikning tarkibiy qismi, balki tarjimashunoslik uchun ham boy material bera oladi. Bundan tashqari, turkcha marosim nomlari kelajakda yoziladigan dissertatsiyalar uchun qiziqarli mavzu, manba va ob’ekti bo‘ladi, deb o‘ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

- [1] – O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 1-2- jildlar, M., «Russkiy yazыk», 1981.
- [2] – Türkçe Sözlük, TDK, 9. Baskı, 1.-2. Ciltler, Ankara, 1998.
- [3] – Yoqubov Odil, Tanglangan asarlar. To‘rt jildlik, 1-jild. Adolat manzili, roman. – Toshkent: Sharq, 2005. – 178 b. www.ziyouz.com kutubxonasi.
- [4] – Yakuboğlu Adil, Adalet Menzili (çeviren: D.Ahsen Batur). – İstanbul, Selenge Yayınları, 2005. – 213 s.
- [5] – İnan Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler. – Ankara, 1987.
- [6] – Bayat Fuzuli, Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlit Okuma Geleneği, Sosyal Bilimler dergisi, Sayı: 19, 2008, S.147-150.
- [7] – Qodiriy A. O‘tgan kunlar, S.Azimov tahriri ostida (So‘zboshi I.Sultonnik) – Toshkent: O‘zdavnashr, 1958. – 378 b.
- [8] – Güntekin R.N. Çalığışu. İnkılap Kitabevi, 38. Baskı. –İstanbul, 1995.
- [9] – Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara, 1993.
- [10] – Bayat Fuzuli, Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlit Okuma Geleneği, Sosyal Bilimler dergisi, Sayı: 19, 2008, S.147-155.